

ЛІТЕРАТУРНА КАЗКА: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЖАНРУ

Сучасне літературознавство виявляє незмінний інтерес до закономірностей літературного процесу кінця ХІХ – початку ХХ століття, до особливостей його еволюції, розвитку окремих жанрів. Відповідне місце серед них посідає й літературна казка. Ця літературна форма є досить поширеною і популярною серед різних верств суспільства, має великий вплив на культурні запити та ціннісні орієнтації літературної громадськості. Незважаючи на незмінний інтерес до літературної казки з боку академічного літературознавства за останні десятиріччя і появу ґрунтовних праць, присвячених історії розвитку літературної казки та її теоретичному аналізу, за одностайним визначенням численних дослідників, цей жанр осмислений на належному теоретичному рівні і в українському і в зарубіжному літературознавстві. У теоретичних публікаціях з літературної казки неодноразово зазначалося, що досліджуваний феномен одержав у літературі чітке термінологічне визначення, яке принципово неможливе без аналізу специфічних особливостей її еволюції.

Слід підкреслити, що розробка проблем казкарства як складової літературознавства відповідає певним запитам літературознавчої науки в цілому. Адже вивчення загальнотеоретичних питань набуває сучасної літературознавчої особливої ваги. Втім такий аналіз є неможливим без теоретичного осмислення окремих конкретних форм літературного процесу, однією з яких є літературна казка.

Актуальність даної статті зумовлена тим, що необхідно дати об'єктивну наукову оцінку особливостям літературного процесу в Україні другої половини ХІХ першої половини ХХ століття.

Метою даної статті є вивчення української казки другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття. Зазначена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати головні дискусійні проблеми;
- вивчення казки, як особливого жанру літератури і, зокрема, казки другої половини ХІХ першої половини ХХ століття.

Дослідженнями з даної теми займається чимала кількість науковців: Вавілова І., Даниленко Г., Винничук Ю., Пропп В., Л. Ю. Брауде, Мещерякова М., Костецький Ю. та ін., роботи яких опираються на загальнотеоретичні висновки українського та зарубіжного, здебільшого західноєвропейського, літературознавства.

Літературна казка, жанр порівняно з народною творчістю, є молодшою: налічує трохи більше трьох століть. Вона пройшла шлях розвитку від переказу народних казок – до витончених літературних новел та фантастичних феєрій.

Згідно з українським словником літературознавчих термінів: «літературна казка – це художній твір про вигадані та фантастичні події,

написаний конкретним автором» [6, с. 234]. Авторська казка має багато спільних рис з фольклорною: у ній йдеться про вигадані події та пригоди, діють фантастичні істоти, звірі наділяються людськими рисами, використовуються чарівні предмети, зображується боротьба добра і зла тощо. Літературні казки, на відміну від фольклорних, спочатку друкуються у окремих книгах, а пізніше можуть бути усно переказані читачами. Фольклорні ж спочатку побутують лише в усних переказах, а вже пізніше, навіть через багато століть, можуть бути записані фольклористами. У літературній казці, як і будь-якого літературного твору, є автор, а у народних казок є безліч авторів-оповідачів, кожен з яких може додати до оповіді щось своє.

У фольклорній казці дуже потужні традиції: спільні теми, близькі сюжети, подібні персонажі та їх характеристики. У ній часто трапляються однакові елементи: зачини («Жили – були...»), «У деякому царстві...»), кінцівки («...І жили вони довго й щасливо»), сталі словосполучення («за синіми морями», «за високими горами»), постійні характеристики («ясне сонечко», «лисичка-сестричка», «вовчик-братик») тощо. У літературній казці письменники використовують фольклорні елементи (триразові повтори, чарівні помічники і предмети тощо), але часто вони намагаються відійти від традицій, знайти свій оригінальний авторський стиль.

Казки бувають різні, але в літературознавстві до цього часу не створено єдиної класифікації. Різні науковці пропонують свої варіанти, дуже серйозно обґрунтовані. Найбільш часто зустрічається поділ казок на чарівні, повчальні, біологічні і новелістичні. Різні чарівні перетворення виключають мораль, чарівне майже завжди присутнє в образах казкових тварин: вони розмовляють людською мовою, що неможливе в дійсному житті.

Ще існує поділ на народні, створені колективною фантазією наших предків, і на літературні, авторські, які являються плодом письменницької уяви. Десь посередині знаходяться народні казки, піддані літературній обробці: це казки братів Грім, Афанасьєва. Треба сказати, що дуже рідко казка являється плодом вигадки автора. Знамениті казкарі Сидір Воробкевич, Іван Нечуй-Левицький, Стефан Ковалів, Панас Мирний, Дніпрова Чайка, Володимир Леонтович, Осип Маковей, Василь Корнієнко, Грицько Григоренко, Одарка Романова, Іван Дем'ячук, Омелько Островський, Михайло Жук., Франко І., Леся Українка черпали з фольклорної скрині, беручи сюжети, образи і мотиви. Їх потужний творчий потенціал дав їм змогу далеко відійти від народної першооснови.

Пропп говорив: «Коли тепер дорослі люди розказують казки малим дітям, вони часто грають, або не вірять в те, що говорять. А моя бабуся вірила і в Кошея Бесмертного, і в Бабу-Ягу, і в Лісовика, і в мертву конячу голову. Я розумів, що вона вірить, завмирав від жаху, і в цьому жасі була поезія. Зараз діти дуже рідко чують з уст дорослих справжню казку. У кращому випадку їх створюють з уривків далеких, забутих снів і сучасних «мультфільмів». На сьогоднішній день казку можна отримати тільки з книги» [3, с. 98]. Прийнято казати, що казки прості, зрозумілі, легкі для

сприйняття. Дітям подобаються чудернацька поведінка Баби-Яги – Кістяної Ноги, а чому ж саме «кістяна нога» ніде в літературі не пояснюється. Чому «хатинка на курячих ніжках», чому Іван, бажаючи ввійти в цю лісову хатинку, просить; «Хатинко, хатинко, стань до мене передом, а до лісу задом»: не простіше б було обійти її?

Виявляється, що в основі чарівних казок знаходяться народні вірування і обряди древньої, докласової пори людського суспільства – родового ладу. Велика кількість казок пов'язана з обрядом ініціації – посвячення в мисливця, який часто зустрічається в казках і додає нашим далеким предкам віри в те, що великим мисливцем може бути тільки той, хто пізнає душу звіра.

Ці приклади доводять, що образний світ казки надзвичайно багатий, а подробиці в ньому не випадкові. Виявляється, що в усіх своїх деталях казка пов'язана з дійсним життям людей давнього суспільства, їхніми віруваннями та міфами. Численні таємниці ховаються за дивними, чудовими, страшними, а часом смішними, чудернацькими образами, які подорожують з казки до казки.

Той факт, що казка виникла з єдиного джерела вірування давнього суспільства, основою життя якого було полювання, пояснює і схожість казок різних народів, в тому числі й тих, які ніколи не перетинались між собою. Аборигени Австралії, папуаси Океанії оповідають ті ж казки, що й американські індіанці, населення далекої Півночі й Сибіру, Середньої й Центральної Азії, африканських тропіків, європейських поселень. Передані від дідів до внуків, вони докотилися до наших днів, часом дуже близькі до свого першого образу, а часом перероблені, змінені до невпізнаваності.

Здавна дослідники вказували на різноманітність художніх форм казки як на її суттєву жанрову ознаку. В. Пропп навіть висловив думку, що групи казок, об'єднані на основі особливостей форми і поетики, є не жанровими різновидами, а окремими жанрами [4, с. 55].

І. Франко у своїй спробі класифікувати казки дійшов такого висновку, що існують:

- 1) казки звірині;
- 2) казки:
 - а) казки чудесні;
 - б) казки легендарного характеру;
 - в) казки-новели;
 - г) казки про дурного чорта або велетня;
- 3) анекдоти [1, с. 202].

Але М. Грушевський критикував такий поділ, вважаючи основною помилкою те, що “він класифікує не прості мотиви, а доволі складні комбінації їх, і притім занадто притримується германських казкових тем...” [7, с. 43]. Сам дослідник не подає класифікації казок, а виділяє головні казкові мотиви-образи чи “мікротеми”. Тут розглядаються космічні сили чи космогонічні образи, образи змія, Баби-яги, Кошія, тваринні персонажі тощо.

В. Пропп також вважав, що види казок можна визначати за їх структурними ознаками (особливо для творів з чіткою сталою композицією) або за характером дійових осіб (у випадку, коли єдність композиції відсутня) [5, с.43].

Традиційно прийнятим у сучасній науці є поділ казок на казки про тварин (птахів, рослин, комах), чарівні (їх іноді називають героїчні чи фантастичні) та суспільно-побутові (реалістичні, новелістичні), з окремими розгалуженнями чи підвидами у кожній з названих груп. Така класифікація є цілком прийнятною, тому візьмемо її за основу, долучивши до неї казки з міфологічними мотивами (окрему групу яких виділяє М. Грушевський і яка у праці З. Лановик названа культово-анімістичними (міфологічними) казками, “оскільки ці оповіді витворились на основі давніх культів та анімістичних уявлень і вбирають в себе елементи доісторичних вірувань” [2, с. 102]

Хоч би якими несхожими були казки різних народів, спільного між ними багато. Адже казка — один з найпоширеніших жанрів усної (бо ж віками передавалась з уст в уста і лиш якихось дві-три сотні літ тому почала записуватись) народно-оповідної творчості а пізніше - літературної казки.

Найголовніша особливість казки це наявність у ній художньої вигадки. Розвиток подій у ній, або ж сюжет, завжди чіткий, дохідливий, позбавлений надмірних деталей, описів та розмірковувань. Риси персонажів нерідко гіперболізовані, тож нічого дивуватися, що в казковій дівчини сльози автоматично перетворюються на перлини, що за кожною усмішкою з її уст випадає троянда, а парубкові-богатиреві потрібно з'їдати на обід цілого вола.

Попри близькі сюжети, казки різних народів та авторів мають і особливі ознаки, свій національний колорит, елементи побуту, географічні деталі. Так, прикметною рисою китайських казок вважається те, що дія там відбувається не десь, у хтозна-якому царстві, а в якійсь конкретній, „справжній” місцевості. Італійські ж казки своєю територією мають переважно море і гори, норвезькі — холодне море, африканські — джунглі й пустелю.

Трикратність дії (з тенденцією до наростання) — важлива риса казок. Цифра „3” з-поміж інших чисел – одна з найуживаніших, що є ознакою її глибинної символіки в міфічній свідомості всього людства. Триєдиність світу, світового дерева за вертикаллю (підземний світ, світ земний і світ небесний), триєдиність часу і поколінь (минуле, сучасне, майбутнє), триєдиність духовного буття (мікрокосм як світ людської душі, макрокосм як світ довкола нас і світ Біблії), триєдиність Бога, триєдиність батьківської, материнської і синівської сил — продовжувати цей смисловий ланцюг можна ще довго. У казках зазвичай батько має троє синів, три дочки, там діють троє богатирів, троє поросят, героєві дають три поради, три бажання, три випробування та ін.

За змістом казки поділяються на групи, за спільними ознаками: найдавніша, казки про тварин. Найдавніша, бо ж наші далекі предки цілком залежали від природи, тварини для них були необхідною умовою життя, а тому легко й невимушено сприймалися персонажами казок, розмовляючи

людською мовою, живучи за людськими законами. Самі ж люди в казках про тварин якщо і з'являються, то хіба що епізодично.

Казки про тварин часом називають ще й байками. Передовсім це стосується казок з яскраво вираженим повчальним змістом, хоч у переважній більшості безпосередньої повчальності вони позбавлені. Зате їм притаманне незрівнянне мовне багатство: це величезного мовного багатства: бездоганно довершені діалоги, численні звуконаслідування, ритмізовані віршики-пісеньки.

XIX - XX століття – це період інтенсивного розвитку художньої літератури для дітей і молоді в багатьох країнах світу. У XIX ст. виникає наука фольклористика. Учені-фольклористи збирали і вивчали зразки усної народної поезії, в тому числі й народні твори для дітей. Казки, легенди й пісні почали друкувати для дитячого читання.

Казкова літературна спадщина на сьогодні жанрово безкінечно різноманітна. Це казки-поеми, казки-новели, казки-оповідання, казки-повісті, казки-легенди, казки-перекази, казки, наближені до притч, байок, ліричних віршів, та навіть цілі казкові епопеї. Об'єднує все це розмаїття наявність елементу дива, яке вводиться в текст через окремі чарівні персонажі та предмети, в результаті чого утворюється цілісний казковий світ. Літературна казка як казка авторська відрізняється від народної суб'єктивним забарвленням оповіді. Письменник, використовуючи казкову форму, відбиває своє бачення дійсності, вирішує проблеми сучасності. У літературній казці все самотутнє: і відбір життєвого матеріалу, підхід до нього, емоційне забарвлення мови.

Отже, у вивченні літературної казки можна виокремити декілька етапів. Перший етап – це час початкового накопичення матеріалу, коли основна увага була зосереджена переважно на описі фольклорної і літературної казок. Другий – намагання розмежувати ці два види творчості, сформулювати їх загальні та спільні ознаки; третій – період теоретичного осмислення власне літературної казки як самостійного жанру художньої літератури, визначення її місця в жанровій системі того чи іншого періоду літературного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гладков Ф. Повість про дитинство. М.: Худож. Лит., 1956. – 420 с.
2. Літературна енциклопедія. – М., 2001. – 536 с.
3. Осипов О. Сказка вокруг нас // Новое время. – 1987. – № 44. – С.48.
4. Пропп В. Я. Трансформація чарівних казок. – Сб. Фольклор і дійсність. К.: Генеза. – 2005. – 184 с.
5. Пропп. В. Я. Исторические сказки волшебной сказки. – Л., Просвещение, 1986. – 365 с.
6. Теория літератури. – М., Наука, 1995. – 495 с.
7. Урнов М. Вступительная статья // Oskar Wild. Selections.: – М.; Прогрес. 1979. – 215 с.

АНОТАЦІЯ

Літературна казка: становлення і розвиток

У даній статті мова йде про становлення і розвиток літературної казки як літературного жанру. Літературна казка, жанр порівняно з народною творчістю, є молодшою: налічує трохи більше трьох століть. Вона пройшла шлях розвитку від переказу народних казок – до витончених літературних новел та фантастичних феєрій.

Ключові слова: літературна казка, автор, читач, дитинство, герой, добро і зло, література, жанр, культурні цінності.

АННОТАЦИЯ

Литературная сказка: становление и развитие

В статье рассматривается становление и развитие литературной сказки как литературного жанра. Литературная сказка, жанр в сравнении с народным творчеством, - молодой: насчитывает немного больше трех веков. Она прошла путь развития от пересказывания народных сказок – до утонченных литературных новелл и фантастических феерий.

Ключевые слова: литературная сказка, автор, чтец, детство, герой, добро и зло, литература, жанр, культурные ценности.

SUMMARY

The literary fairytale: forming and developing

The article deals with the forming and developing literary fairytale as genre. Compare with folklore the literary fairy tale is rather young, it is more than three centuries. It passed from retelling folk tales to refined literary short stories and fantastic fairy plays.

Key words: literary fairytale, author, reader, childhood, hero, kindness and evil, literature, genre, cultural values.

Стаття прорецензована і рекомендується до друку к.філ.н., ст. викладачем кафедри філологічних дисциплін Буковинського державного фінансово-економічного університету